

Wachten op een Russische knieval

DE VOORMALIGE OOSTBLOKLANDEN EN HET KREMLIN

De Sovjet-Unie is verleden tijd, het communisme is begraven, de landen uit de voormalige Sovjetinvloedssfeer zijn vrij. Toch zijn ze bezorgd. Anno 2009 is Rusland als grootmacht terug op het Europese politieke toneel. Tot ontsteltenis van de Midden- en Oost-Europeanen die Rusland blijven wantrouwen. De kortstondige periode van ontspanning onder president Michail Gorbatsjov bracht hierin weinig verandering. Schaduwen uit het verleden zijn lang en beheersen nog steeds de relatie tot het Rusland van nu.

In 1970 maakte bondskanselier Willy Brandt diepe indruk toen hij in Warschau knielde voor het monument voor de Joodse slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Daarmee erkende hij de schuld die zijn land had aan deze misdaden. Op een dergelijke knieval van Rusland wachten de voormalige Sovjetstaten nog steeds.

Hans Renner is hoogleraar in de geschiedenis van Midden- en Oost-Europa aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Zomer 1989, twintig jaar geleden. De laatste zomer van de Sovjetdominantie over Midden- en Oost-Europa. De Sovjetinvloedssfeer, de erfenis die dictator Stalin bij zijn dood in 1953 de Sovjet-Unie naliet, bleef ook onder de toenmalige partijleider en president Michail Gorbatsjov intact. Het zogenaamde Oostblok omvatte naast de Sovjet-Unie de voormalige DDR, Polen, Tsjecho-Slowakije, Hongarije, Roemenië en Bulgarije, terwijl de Baltische staten Estland, Letland en Litouwen nog integraal deel uitmaakten van de Sovjet-Unie.

In militaire termen waren al deze landen lid van hetzelfde bondgenootschap, het Warschaupact, gedurende de Koude Oorlog de gevreesde tegenstander van de NAVO. Binnen het Warschaupact hadden de Kremlinleiders en de Sovjet maarschalken traditioneel het eerste en tevens het laatste woord. Niemand in Moskou, Praag, Berlijn of in Washington kon bevroeden welke revolutionaire veranderingen Europa nog dat jaar en de volgende jaren stonden te wachten. In november 1989 stortte de Berlijnse Muur in en twee jaar later kwam een einde

aan de Sovjet-Unie. Ooit het Groot-Rusland van de tsaren, daarna de Sovjet-Unie van Lenin, Stalin en hun communistische opvolgers, thans het (Klein) Rusland van heden. Onder de presidenten Boris Jeltsin (1991-1999), Vladimir Poetin (2000-2008) en Dmitri Medvedev (sinds 2008) ging de Russische Federatie in dezelfde afgeslankte vorm, maar nog altijd het grootste land ter aarde, verder door het leven.

Het nieuwe Rusland

Rusland heeft het communisme dat het land en zijn bewoners zo veel ellende heeft gebracht, als politiek en economisch systeem afgezworen. Met deze ingrijpende verandering konden de meeste Russen en hun nieuwe leiders goed leven. Sterker nog, ze hebben het afschaffen van het autoritaire communisme toegejuicht. Het feit dat door het instorten van het Sovjetimperium hun land de status van wereldmacht verloor en daarmee ook invloed op de gang van zaken zowel in Europa als in de wereld konden ze echter moeilijk verkroppen. De uitspraak van de toenmalige president Poetin in het Russische parlement, de Doema, (april 2005) dat het uiteenvallen van de Sovjet-Unie 'de grootste geopolitieke catastrofe van de twintigste eeuw' was spreekt boekdelen.¹ Het nieuwe Rusland moest tandenknarsend

'Elk stadje had wel een Lenin-plein of een Rode Legerstraat'

toezien hoe zijn voormalige satellieten aansluiting bij het Westen zochten en vonden. En zij niet alleen. Ook de Baltische staten Estland, Letland en Litouwen die tot 1991 integraal deel van de Sovjet-Unie uitmaakten wendden zich van Rusland af en klopten voor lidmaatschap bij de NAVO en de Europese Unie aan. De 'vlucht' voor Rusland die onmiddellijk na de Val van de Muur en de democratische revoluties in Midden- en Oost-Europa was begonnen - dat wil zeggen in de nadagen van de Sovjet-Unie van Michail Gorbatsjov - is begrijpelijk. De burgers achter het neergehaalde IJzeren Gordijn leden ruim veertig jaar onder de communistische onderdrukking en Sovjet overheersing. Van een zelfstandige binnenlandse of buitenlandse politiek was in hun landen tot aan de komst van Gorbatsjov in 1985 nauwelijks sprake. Slechts Roemenië van de conducator Nicolae Ceausescu (1965-1989) vormde in het Oostblok een uitzondering. Tot ongenoegen van de kameraden in Moskou ging de Roemeense leider in het buitenlandse beleid zijn eigen gang en flirtte hij met het Westen op momenten dat het de Sovjet-Unie bepaald niet uitkwam. Tegelijkertijd vestigde hij in Roemenië een

schrikbewind dat de andere communistische dictaturen, inclusief die van de Sovjet-Unie, deed verbleken.

De grote paradox

In de ogen van de Midden- en Oost-Europeanen was de Sovjet-Unie de laatst overgebleven koloniale macht en waren hun landen niet veel meer dan Sovjetkoloniën. Alleen, er was een beduidend verschil tussen de Sovjet-Unie in de tweede helft van de twintigste eeuw en de traditionele koloniale machten uit het verder liggend verleden. In alle traditionele koloniale rijken van weleer, het Nederlandse inbegrepen, was het moederland in economisch en sociaal opzicht onvergelijkbaar verder ontwikkeld en met een aanzienlijk hogere levensstandaard dan de gekoloniseerde gebieden.

Dit lag bij de Sovjet-Unie anders. De grote paradox was dat het communistische moederland in de algehele ontwikkeling op vrijwel elk gebied (met uitzondering van de militaire- en ruimtevaartindustrie) beduidend achter op zijn 'koloniën' lag. Het welvaartsniveau van de gemiddelde Sovjetburger was dan ook aanzienlijk lager dan dat van zijn lotgenoten buiten de Sovjet-Unie, in de DDR, Tsjechoslowakije of elders. Zelfs binnen de Sovjet-Unie hadden de bewoners in de Baltische Sovjet-republieken het beter dan de Russen in hun Russische Federatieve Socialistische Republiek.

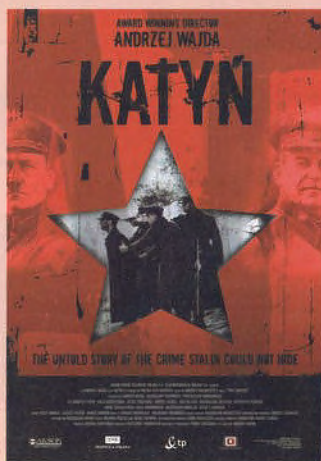
In de Oostbloklanden was de Sovjetdominantie overal pijnlijk voelbaar, niet het minst door de aanwezigheid van de militairen die daar in grote getale werden gestationeerd: 340.000 soldaten in de DDR, 75.000 in Tsjechoslowakije, 50.000 in Polen en 60.000 in Hongarije. Het hele maatschappelijke leven werd gesovjetiseerd. Elk stadje had wel een Lenin-plein of een Rode Legerstraat, elke provincieplaats een Lenin-standbeeld of een ander aan de 'vriendschap met de Sovjet-Unie voor eeuwige tijden' herinnerend monument. Op officiële feestdagen hingen overal naast de nationale vlaggen verplicht de rode Sovjetvlaggen met hamer en sikkel, terwijl direct na het eigen volkslied als teken van de broederlijke verbondenheid het sovjetvolkslied werd gespeeld.

De Russische taal werd na de moedertaal de tweede verplichte taal op de middelbare school en een tijdlang werd het Russisch ook op universiteiten verplicht onderwezen. Op deze wijze moest het Russisch de *lingua franca* van het Oostblok worden, zoals het Engels in het westen. Een positie die het overigens nooit heeft bereikt.

Stalin met de ministers van Buitenlandse Zaken Molotov en Von Ribbentrop bij de ondertekening van het 'Duivelspact' in Moskou, 23 augustus 1939. Bij dit verdrag verdeelden Hitler en Stalin Oost-Europa onder elkaar. Kort daarop begon de gewelddadige bezetting van de Baltische staten en een deel van Polen door de troepen van Stalin.

NRC Handelsblad, 25 april 2005.

AANRADER

De film *Katyn* van de Poolse regisseur Andrzej Wajda (Warschau, 2007). Deze film gaat over de moord op 22.000 gevangengenomen Poolse officieren en burgers door het Sovjetleger in 1939. Zij werden op bevel van Stalin door zijn geheime dienst in het jaar 1940 geliquideerd. In de communistische periode luidde de officiële Sovjetlezing dat de Wehrmacht van Hitler deze Polen in 1941 had omgebracht. De film werd in 2008 genomineerd voor een Oscar voor beste buitenlandse film.

▷ Een goed inzicht in de Sovjetwanden van vreemd grondgebied en de consequenties verschaft de studie van Pieter H. van der Plank, *Etnische Zuivering in Midden-Europa. Nativisering in de XXe eeuw*, Leeuwarden 2004 (zie met name pp. 331-345 en 526-530). National Archive (NA), 'Morning Summary of significant Reports' en NA, 'Impact of Washington Energy Conference', 21 februari 1974.

▷ Václav Havel, *To the Castle and Back*, Londen 2009, p. 144.

▷ *Ibidem*, p. 145.

Herinnering aan bloed en geweld

Voor de Midden- en Oost-Europeanen was de Sovjet-overheersing vernederend en frustrerend. Wellicht het hardst manifesteerde deze zich gedurende de Tweede Wereldoorlog. Met name de Polen, Litouwers, Letten en Esten bewaren pijnlijke herinneringen aan de geheime overeenkomst gesloten tussen Stalin en Hitler op 23 augustus 1939, aan de vooravond van Hitlers aanval op Polen, het beruchte Molotov-Von Ribbentrop-pact. Hierin verdeelden de beide dictators Oost-Europa onder elkaar. Op grond van deze afspraken bezette Stalin onder andere de drie Baltische republieken en oostelijke delen van Polen. Het brute Sovjetoptreden deed hier niet onder voor de misdaden van Hitler elders: martelingen, terechtstellingen, massale moordpartijen, transporten naar Siberië, stalinistische dwangkampen. Kortom, dood en verderf.³

Ook na het overlijden van Stalin deed de Sovjet-Unie onder de partijleiders Nikita Chroesjtsjov (1953-1964) en Leonid Brezjnev (1964-1982) zich bij tijd en wijle van de grimmige zijde kennen. De Hongaren vergeten het bloedige neerslaan van hun opstand tegen het communisme in 1956 niet, de Tsjechen en Slowaken weer niet de militaire interventie in 1968, die een gewelddadig einde maakte aan de Praagse Lente, aan de

'Zij leerden hun oosterbuur Rusland te vrezen, te verachten en zelfs te haten'

hervormingen van Alexander Dubček.

Het resultaat van al deze negatieve ervaringen uit het verleden (sommigen reiken nog veel verder in de geschiedenis, tot diep in de tsarentijd) laat zich raden. Voor twee generaties Midden- en Oost-Europeanen die onder het communisme leefden stond het bijvoeglijk naamwoord *sovjet* gelijk aan *Russisch*. De *Sovjet-Unie*

en *Rusland* waren voor hen synoniemen. Zij leerden hun oosterbuur Rusland te vrezen, te verachten en zelfs te haten. Het bewind van Michail Gorbatsjov onder wie zich de Oostbloklanden van het communisme en van de Sovjet-Unie hebben losmaakten, duurde te kort om dit negatieve beeld wezenlijk te veranderen. Terwijl Gorbatsjov met zijn *perestrojka* (herstructurering), *glasnost* (openheid) en de slogan het 'nieuwe denken' de burgers in het westen, met de Duitsers voorop, in een euforische stemming bracht, voerden in het oosten scepsis en wantrouwen de boventoon.

Havel bij Gorbatsjov

In zijn jongste boek omschrijft de voormalige Tsjechische dissident en president Václav Havel op schertsende wijze de gevoelens van hem en de Tsjechoslowaakse delegatie bij het eerste bezoek aan Gorbatsjov te Moskou. Het was in februari 1990, de Fluwelen Revolutie in Praag was amper drie maanden jong en de dissidente schrijver Havel pas twee maanden president van een vrij land. 'Overal in het Kremlin wemelde het van geheime politieagenten. Uiteindelijk werden wij geleid naar een enorm grote sombere ruimte waar in een hoek een lederen zitcombinatie stond. Wij vroegen ons af of wij hier niet hetzelfde lot zouden ondergaan als Dubček in 1968, namelijk of ons die alom aanwezige bodybuilders niet plotseling zouden blinddoeken, vastbinden en naar een onbekende bestemming wegvoeren.'⁴

Gastheer Gorbatsjov gedroeg zich echter vriendelijk en voorkomend. De volgende episode uit deze ontmoeting tussen Havel en Gorbatsjov is illustratief voor de veranderende relatie tussen beide landen. Havel: 'Toen ik zei dat wij niet meer een satelliet zouden zijn maar een partner, reageerde Gorbatsjov opmerkelijk. Hij antwoordde dat het woord 'satelliet' een zeer sterke en niet-passende uitdrukking was, maar dat hij bereid was mij, een literator, de bloemrijke taal te vergeven.'⁴

Onder de Russische president Boris Jeltsin verhardde de relatie tussen de nieuwe democratieën en Rusland. Dit was deels te wijten aan het streven van deze landen om lid te worden van de westerse organisaties, de NAVO en de Europese Unie (in deze volgorde), en deels aan de wispelturige buitenlandse koers van Jeltsin ten opzichte van de voormalige Oostbloklanden. De Groot-Russische retoriek van het bewind Jeltsin met tal van dreigende uitspraken van Russische leidende politici met name aan het adres van de Baltische staten en van Polen, deed in de hoofdsteden van de nieuwe democratieën de herinneringen aan de oude Sovjettijden herleven en het streven naar lidmaatschap van de Noord-Atlantische

Verdragsorganisatie intensiveren. Alleen onder de NAVO-paraplu en in EU-verband voelden de nieuwe democratieën zich veilig.

WOII eindigt in 2004

Zij zagen in toetreding hun ultieme bevrijding van de Sovjet (lees: Russische) overheersing en een garantie dat de geschiedenis zich nooit meer zou herhalen. De voormalige presidenten van Letland, Vaira Vike-Freiberga, die in 2004 haar land de NAVO en de EU binnenloodste, heeft de Baltische gevoelens jegens Rusland treffend uitgedrukt: 'Voor ons is 1 mei 2004, het moment dat wij toetraden tot de Europese Unie, het daadwerkelijke einde van de Tweede Wereldoorlog.'⁵

Als leden van de NAVO en van de Europese Unie verschillen de nieuwe lidstaten in hun houding ten opzichte van het Rusland van Poetin en Medvedev aanzienlijk vergeleken met de oude leden. Zij zijn op hun hoede en volgen nauwlettend en kritisch de ontwikkelingen zowel in het binnenlands als buitenlands beleid van Rusland. Zij stellen de schendingen van mensenrechten scherp aan de kaak, zij zijn bezorgd over de toenemende autoritaire trekken in de Russische 'geleide democratie' en zij zijn overgevoelig voor pogingen van het duo Poetin - Medvedev om Rusland weer de status van wereldmacht te verschaffen. In de Russische olie- en gaspolitiek zien zij in de eerste plaats het instrument van de ouderwetse Russische machtsexpansie en een tegen hen gericht chantagemiddel. En in het verlengde hiervan: een serieuze bedreiging van hun pas verworven nationale onafhankelijkheid.

Toch bestaan er in de houding van de nieuwe EU-leden ten opzichte van Rusland opmerkelijke nuances. Slowakije, Hongarije en Bulgarije onderscheiden zich van de rest door een pragmatischer benadering. De uitgesproken 'hardliners' zijn Polen en Litouwen. Met hun 'onderkoelde' politiek jegens het Kremlin zitten de Baltische republieken Estland en Letland en voorts Tsjechië en Roemenië hier ergens tussenin.⁶

Lastige partner

Bondig samengevat: de oude lidstaten van de Europese Unie beschouwen Rusland als een lastige partner, waarmee desalniettemin goede zaken kunnen worden gedaan. In premier Poetin zien zij een politicus die zij het voordeel van de twijfel gunnen en nog meer. Dit geldt ook voor de Nederlandse opstelling ten opzichte van Rusland en zijn leiders. *Business as usual*. De nieuwe lidstaten blijven daarentegen in Rusland een onberekenbaar en gevaarlijk land zien en in Poetin een oud agent van de KGB.

Zij verwijten de westerse landen bovendien een opportunistische houding zoals gedemonstreerd tijdens de Russische inval in Georgië in augustus 2008. Toen hebben de meeste West-Europese EU-landen tot ongenoegen van de oostelijke EU-leden de schuld aan het conflict én bij Rusland én bij de pro-westerse Georgische president Michail Saakasjvili gelegd. Vaira Vike-Freiberga wond er geen doekjes om: 'Niet Georgië, maar Rusland is een vrij land binnengevallen. Ik snap dat veel mensen (in het Westen, HR) zaken willen doen met Rusland. Zeker nu wij te kampen hebben met een economische *meltdown*, heeft de wereld het gas hard nodig. Maar billijken kan ik het niet. Het is een principeloos, immoreel en kortzichtig beleid (...)'⁷

Duitsland als Russisch voorbeeld?

De verhouding tussen de oostelijke EU-landen en Rusland blijft gespannen. Ligt er dan geen verbetering van de betrekkingen in het verschiet? Dat hangt in de eerste plaats geheel en al af van Rusland en van zijn leiders. Rusland zal in deze kwestie Duitsland als voorbeeld kunnen nemen. In het jaar 1970, 25 jaar na het einde van de Tweede Wereldoorlog, maakte de toenmalige Duitse bondskanselier Willy Brandt grote indruk toen hij in Warschau voor het monument van de Joodse slachtoffers in de Tweede Wereldoorlog knielde. Door dit symbolische gebaar erkende hij de schuld van zijn land voor de nazi-misdaden op Pools grondgebied. Deze geste kwam uitgerekend van een Duitse politicus die in de oorlog actief aan het antinazi-verzet deelnam. Op zo'n knieval van een Russische leider op een plein in Warschau, in Riga, in Vilnius of elders wachten de Midden- en Oost-Europeanen nog steeds. Immers, ook voor Russische misdaden in Midden- en Oost-Europa geldt: eerst schuldbekentenis, dan vergeving.

De Volkskrant, 17 januari 2005.

Vergelijk Mark Leonard en Nicu Popescu, *A Power Audit of EU-Russian Relations*, publicatie van European Council on Foreign Relations, Londen 2007, pp. 37-50.

'Ik wil mijn land niet opnieuw verliezen'. Een interview van Laura Starink met de Letse oud-presidente Vike-Freiberga, *NRC Handelsblad*, 29 november 2008.

Tjechoslowaaks affiche uit 1952 dat op scholen en kantoren hing. Vertaling: Naar voorbeeld van de zegevierende bolsjewieken bouwen wij het socialisme in ons vaderland.

